

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Boekbespreking van: Oorlog en vrede. Ontstaan, dynamiek en beheersing van geweld
Teunissen, P.J.

Citation

Teunissen, P. J. (1983). Boekbespreking van: Oorlog en vrede. Ontstaan, dynamiek en beheersing van geweld. *Acta Politica*, 18: 1983(1), 98-108. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3452409>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3452409>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

werkwijze van Entwistle is, dat consistentie van een theorie wel iets zegt over het niveau ervan, maar niets over de empirische houdbaarheid of de normatieve aanvaardbaarheid. Entwistle's bewondering voor het niveau van Gramsci's analyse kan ik delen en zijn kritiek op het peil van de neo-marxistische analyse lijkt me juist, maar dat neemt niet weg, dat kritische bezinning op de fundamenten van Gramsci's theorieën, zowel uit normatief als uit empirisch oogpunt, evenzeer geboden is. Dat geldt des te meer, waar Entwistle Gramsci's theorieën als maatstaf of op zijn minst als referentiekader voorhoudt aan onderwijssociologen. Nu heeft Entwistle helaas volstaan met een overigens adequate explicitering van de normatief-theoretische achtergronden van die theorie.

H. Charmant

Noten

1. Zie bijv. H. Entwistle, *Class, Culture and Education* London, 1978 en idem, *Political Education in a Democracy*, Londen.
2. Goede overzichten bieden M. F. D. Young & G. Whitty (eds.), *Society, State and Schooling*, Ringmer, 1977 en J. Karabel & A. H. Halsey (eds.), *Power and Ideology in Education*, New York, 1977.
3. Deze opvatting wordt met name genoemd door Young en Whitty (zie noot 2) en ligt o.a. ten grondslag aan de pedagogie van Paolo Freire (zie: Freire, *Pedagogy of the Oppressed*, New York, 1971).
4. Platoonse ondertonen in het denken van Gramsci over educatie zijn niet tot dit punt beperkt. Ook zijn idee van de intellectueel als gids, zijn overtuiging dat altijd en overal slechts een minderheid de capaciteiten zal bezitten voor een wetenschappelijke opleiding, zijn concept 'good sense' en zijn overtuiging dat er objectieve standaarden voor kwaliteit en kennis bestaan wijzen in die richting.
5. Een goed voorbeeld is Entwistle's kritiek op de o.a. door Young en Whitty geponeerde gelijkwaardigheid van dominante cultuur en de (sub)culturen van minderheden of de arbeiderscultuur. Entwistle stelt: 'If low social class were a source of desirable cultural identity, how could a social revolution or even a Fabian social reform be justified? It is quite unclear what social values underpin the new educational radicalism. Its social philosophy is more profoundly conservative than that of the 'failed' radicals, like Gramsci, whose cultural appeal was to the best in the tradition of Western civilisation and whose educational principle required that this should be made available in school to anyone prepared to take the pains to acquire it, along with contextual institutional reform to diminish counter-educational influences of social environments which are not propitious for schooling. To the 'new' sociologist of education, with his insistence that 'all cultures are adequate and valid', there are, logically, no unpropitious environments for education. This is a normless concept of culture, lacking any sort of criteria (except what already exists, culturally speaking) by which the success of his proposed educational arrangements might be assessed' (p. 104).
6. Entwistle heeft gelijk, wanneer hij stelt dat empirische evidentie ontbreekt over de macrosociale gevolgen van radicale onderwijsalternatieven, omdat die

alternatieven nog vrijwel nergens op enige schaal zijn gerealiseerd. Dat neemt niet weg, dat op deelgebieden allerlei empirisch materiaal voorhanden is over effecten van onderwijsexperimenten, o.a. op het gebied van de middenschool die relevant zijn voor evaluatie van de houdbaarheid van de veronderstelling van deze onderwijssociologen. Ook ten aanzien van de Gramsciaanse positie (bevordering van kansengelijkheid en gelijke toegang tot onderwijs) bestaat allerhande empirisch materiaal, dat aangewend kan worden om de veronderstellingen die ten grondslag liggen aan deze positie te toetsen.

Johan K. de Vree (red.): **Oorlog en vrede – Ontstaan, dynamiek en beheersing van geweld**, Alphen aan den Rijn – Brussel, Samsom Uitgeverij, 1982, 272 pag., f 39,75

Oorlog en vrede is een boek met sterke en zwakkere zijden. Een sterke kant is met name de aan het boek ten grondslag liggende opvatting dat bij verschijnselen van oorlog en vrede gelet moet worden op de dynamiek van processen die aan de greep en de bedoelingen van individuele actoren kunnen ontsnappen. Getracht wordt deze processen binnen het kader van een algemene theorie te brengen. Pogingen daartoe zijn zeldzaam. Recente equivalenten van het boek zijn er dan ook niet. Wat dit betreft is het een stap vooruit.

Hoewel het boek eigenlijk een verzameling opstellen is, is het in hoofdzaak opgebouwd rond twee bijdragen van De Vree: 'Van vreedzame transactie tot gewelddadig conflict' (hoofdstuk 2) en 'Het individu en zijn agressie' (hoofdstuk 4). Vooral hoofdstuk 2 bevat de dominante theorie, welke in hoofdzaak gebaseerd is op drie componenten: de besluitvormingstheorie, de systeemtheorie en een daarbij aansluitende modelmatige analyse, aan de hand van – zoveel als mogelijk – op meetbaarheid berekende variabelen.

Volgens De Vree kunnen de internationale betrekkingen gevat worden in termen van vraag en antwoord tussen staten. De staten zijn er op uit elkaars gedrag (politiek) te beïnvloeden en trachten zich daartoe zoveel mogelijk machtsmiddelen te verwerven. Abstract geformuleerd: de staten investeren in vraaggedrag.

Een conflict ontstaat, wanneer het vraaggedrag van staat A op een voor deze niet bevredigende wijze wordt beantwoord door staat B. Of de stappen van conflict naar gewapend geweld worden gezet, hangt af van de verhouding tussen de geschatte kosten en opbrengsten van gewapend geweld. Hierbij spelen tal van factoren een rol. In de eerste plaats de 'affiniteit' tussen partijen, d.w.z. de mate waarin zij van elkaar afhankelijk zijn; de geografische afstand; verschil of overeenstemming in waarden en politieke doelstellingen; de relatieve politieke geloofwaardigheid, d.w.z. het politieke prestige waarover zij t.o.v. elkaar beschikken. Vervolgens zijn er de krachtsverhoudingen, waarbij factoren als de technologische ontwikkelingen, bevolkingsgroei en veranderingen in de natuurlijke omgeving bestaande evenwichten kunnen verstoren.

Gewapend geweld breekt gewoonlijk niet uit, als een der partijen zich duidelijk de sterkste kan achten. De andere partij zal dan toegeven. Het breekt vooral uit

tussen partijen die zich min of meer gelijkwaardig achten en elk reden kunnen hebben om te veronderstellen dat de strijd in zijn voordeel zal uitvallen. Het politieke proces van escalatie en de oorlog zelf zijn dan de enige wijze waarop men het zo essentiële inzicht in de wederzijdse verhoudingen van macht en affiniteit kan bepalen (p. 61). Is de oorlog uitgebroken, dan gaat hij voort, totdat voor tenminste één van beide zijden de kosten te hoog worden.

De beschouwingen van De Vree bevatten veel waardevolle elementen voor een systematische analyse van de verschijnselen van oorlog en vrede in het kader van de leer van de internationale betrekkingen. Het is de moeite waard, recente gewapende conflicten als de Falkland-oorlog en die in het Midden-Oosten tegen het licht van zijn theorie te houden. Toch is een aantal kritieken op zijn plaats.

(1) Deze betreffen in de eerste plaats het geldingsbereik van zijn theorie. Deze gaat namelijk niet meer op voor een rechtstreekse nucleaire confrontatie tussen de kernwapenlanden. Partijen kunnen door een dergelijke oorlog niet bereiken wat De Vree als het doel van gewapend geweld beschouwt: het wijzigen van machtsposities en affiniteiten tussen staten, door het aantasten van de machtspositie en hulpbronnen de tegenpartij (p. 62). Hoewel het nucleaire tijdperk duidelijk nog niet geleid heeft tot het einde van de verschijnselen oorlog en bewapeningswedloop, heeft het de internationale verhoudingen wel ingrijpend veranderd. De supermachten zijn genoodzaakt een minimum aan stabiliteit en berekenbaarheid in hun onderlinge betrekkingen te behouden en bij voorkeur elke rechtstreekse militaire confrontatie, ook met alleen conventionele wapens, te vermijden. Ook als men niet zover gaat elke inzet van kernwapens irrationeel te achten, moet toch erkend worden dat een algehele kernoorlog politiek zinloos is. Ook de leiders van de VS en de Sovjet-Unie zijn daarvan overtuigd. In een nucleaire oorlog zou het model van De Vree 'exploderen'.

De Vree zou hier mogelijk tegen in willen brengen, dat zijn theorie ook op de betrekkingen tussen de kernwapenlanden van toepassing is, met dien verstande, dat de kosten-opbrengstenanalyse van een gewapend conflict tussen Oost en West voor beide zijden in de richting van een afwijzing van de oorlog wijst. Maar daarmee is het probleem niet weggenomen, dat een dergelijke oorlog toch kan uitbreken, als gevolg van een afglijden van de wereld naar totaal geweld. De mogelijkheid blijft bestaan dat een van beide zijden, of beide zijden, om welke reden dan ook, overgaat tot gewapend geweld, in of buiten Europa, en dat dit tot een algehele oorlog leidt.

In dit verband is het van belang, dat De Vree stelt alleen geïnteresseerd te zijn in een empirische benadering: hoe schatten partijen zelf de kosten en opbrengsten van een gewapend conflict in? en: breekt een oorlog uit of niet? Hij komt echter in onoverkomelijke moeilijkheden waar hij stelt niet geïnteresseerd te zijn in de vraag of een kosten-opbrengstenanalyse rationeel dan wel irrationeel is (geweest), omdat dat in de praktijk toch uiterst moeilijk te beoordelen is (p. 47) en vervolgens opmerkt, dat er geen reden is aan te nemen dat gewelddadig gedrag beheerst wordt door fundamenteel andere mechanismen dan welke andere vormen van gedrag ook (p. 96). Deze laatste stelling komt er op neer dat De Vree de problematiek van irrationeel handelen als oorzaak van de oorlog niet relevant acht. Daarmee onder-

graaft hij echter zijn model van analyse. Indien namelijk de kosten-opbrengstenafweging door regeringen, hoe ook tot stand gekomen, als zodanig wordt geaccepteerd, wordt zij de beslissende factor en behoeft de invloed van de overige variabelen niet meer te worden onderzocht. Het komt er dan op neer, dat oorlogen uitbreken omdat regeringen besluiten daartoe over te gaan; de regeringen besluiten daartoe als zij daar per saldo een voordeel van verwachten, ongeacht de vraag of dit min of meer reëel is, dan wel berust op luchtkastelen of pure vernietigingsdrang.

Het hier aan de orde gestelde probleem vindt zijn oorzaak in het feit dat De Vree de verschillen tussen het klassieke statensysteem en de wereld van de nucleaire machtsverhoudingen onvoldoende heeft doordacht. In het klassieke statensysteem had de oorlog een min of meer vanzelfsprekende plaats. Hij was een uiterste middel om de verhoudingen tussen staten te regelen, althans tijdelijk. Want elke vastgestelde machtsverhouding kon weer worden aangetast. De machtsverhoudingen waren beweeglijk, omdat met enig geluk en goede krijgsmanskunst de strijd ook gewonnen kon worden door de partij die over minder manschappen en materieel beschikte; omdat staten hun machtspositie konden versterken door al dan niet geheime allianties aan te gaan met andere staten. Reeds de dreiging dat staat B er op uit zou kunnen zijn met staat C te pacteren, kon voor staat A voldoende reden zijn om ten strijde te trekken. Vandaar dat de preventieve oorlog in het klassieke statensysteem een centrale plaats had en dat het voor die periode in het algemeen moeilijk is, beslissingen om ten oorlog te trekken als irrationeel aan te merken. Of de opvattingen als zodanig van vorst B minder welgevallig waren aan vorst A deed er minder toe, dan dat de macht van B een bedreiging voor A zou kunnen gaan vormen. Voor de staatsråson kon rationeel zijn wat de burger niet begreep.

In de betrekkingen tussen de nucleaire mogendheden dwingt de staatsråson echter tot het vermijden van de oorlog. Tegelijk blijft er het probleem van de beheersing van het oorlogsriscico. Oosten West willen wel een rechtstreekse oorlog vermijden, maar zij menen dit niet te kunnen doen tegen elke prijs, omdat dat zou neerkomen op een toegeven vooraf bij elk conflict. Zij achten zich daarom genoodzaakt bij conflicten het risico van een kernoorlog tegenover elkaar uit te spelen, maar met de bedoeling te vermijden, dat deze uitbreekt. Zou het toch zover komen, dan heeft de politiek gefaald.

In het klassieke statensysteem kon het uitbreken van een oorlog ook wel als een falen beschouwd worden, maar dat betrof dan veeleer een concreet geval. De oorlog als zodanig werd beschouwd als te behoren bij het anarchische systeem van soevereine staten. In de moderne tijd moet een onderscheid gemaakt worden. Er zijn nog steeds oorlogen mogelijk die beschouwd kunnen worden als een instrument ten behoeve van politieke doelstellingen. Over de intrinsieke merites van deze doelstellingen kunnen de meningen verschillen. Een gewapend conflict om de vaststelling van grenzen zal door menigeen als meer begrijpelijk worden beschouwd dan een prestigestrijd tussen godsdienstige leiders. Waar het op aankomt is dat ook in onze tijd nog steeds conventionele oorlogen mogelijk zijn, die voor tenminste een der partijen tot het beoogde doel kunnen leiden, of tot voor beide zijden aanvaardbare compromissen.

Voor de algehele kernoorlog gaat een dergelijke relatie tussen doelstellingen en middelen niet meer op. Dit noopt de kernwapenlanden tot terughoudendheid ten aanzien van gewapend geweld in het algemeen. Het model van De Vree brengt dit niet tot uiting. Het geeft niet aan, dat de leiders van de grote mogendheden zich geconfronteerd voelen met het probleem, hoe te voorkomen dat een wereld die beheerst wordt door conflicten en spanningen, afglijdt naar een gewapend geweld dat in strijd zou zijn met de politieke doelstellingen van alle partijen; hoe – teneinde dit gevaar te beperken – een voldoende mate aan overleg en samenwerking met de tegenpartij te behouden.

In het model van De Vree wordt de oorlog beëindigd indien tenminste een van de partijen daartoe besluit. Dit veronderstelt een mate aan beheersbaarheid van het oorlogsgeweld die voor de kernoorlog niet verzekerd is.

In het voorgaande ligt overigens wel besloten, dat het verschil tussen de problematiek van het conventionele gewapend geweld en die van de kernbewapening niet absoluut is. Onder de nucleaire verhoudingen kennen we de 'rationele irrationaliteit' van het dreigen met kernwapens en een eventuele beperkte inzet bij wijze van escalatie. De conventionele oorlog kon en kan irrationeel zijn, zowel vanwege het doel van (een der) partijen, of de hevigheid van de strijd. Lodewijk XIV bekende aan het eind van zijn leven, dat hij teveel van de oorlog had gehouden. De vraag is gesteld, waarom Napoleon zijn strijdkrachten in de slotfase van de slag bij Waterloo zo vergaand heeft laten vernietigen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog is hevige kritiek geleverd op de strategie van de massale stormlopen (Verdun). De Tweede Wereldoorlog zal bekend blijven om het verschijnsel van de genocide. Als men Hitlers wil om heel Europa onder zijn macht te brengen al niet irrationeel acht, zijn kosten-opbrengstenafweging moet met het voortschrijden van de oorlog toch steeds minder aan criteria van rationaliteit hebben beantwoord.

Ter verdediging van zijn opvatting, dat het verschil tussen oorlog en vrede slechts neerkomt op een verschil in intensiteit van inspanningen, voert De Vree aan, dat zeer vaak gebleken is dat ook normale burgers in staat zijn tot zeer gewelddadig gedrag (p. 100). Dit is echter een aanvechtbare opvatting. Er is minstens zoveel reden er van uit te gaan, dat vreedzaam en gewelddadig gedrag verschillend zijn, maar dat zij bij de meeste, zo niet alle mensen kunnen voorkomen.

Het probleem wordt ook op een andere manier duidelijk. Ethische en politieke bezorgdheid over de oorlog is er altijd geweest. Maar eerst sinds kort worden wij op grotere schaal geconfronteerd met het verschijnsel van de 'afhakende' politici, militairen en wetenschapsbeoefenaars. Deze waarschuwen voor de gevolgen van een onbeperkte bewapeningswedloop en het gebruik van wapens van massa-vernietiging.

De Vree's theorie hangt samen met zijn onderzoek naar de machtsverhoudingen in het Europese politieke systeem sinds 1815. Zij is echter te zeer toegesneden op de verhoudingen in de 19e eeuw. Een theorie over oorlog en vrede die geldig wil zijn van die tijd tot op heden, moet als variabele het veranderde karakter van de machtsmiddelen en machtsverhoudingen verdisconteren.

(2) De gerichtheid van De Vree's model op het klassieke statensysteem, waarin de oorlog de voortzetting van de politiek met andere middelen was, blijkt ook uit

het feit dat hij geen aandacht schenkt aan internationaal relevant geweld dat van onderop ontstaat, relatief ongeordend en eerder reactief dan doelgericht. Te wijzen valt met name op gewapend geweld tegen vergaande vormen van discriminatie en onderdrukking. Dergelijk geweld heeft vaak een emotioneel-symbolisch karakter en staat dan – althans aanvankelijk – los van min of meer concrete verwachtingen van succes. Het ontstaat omdat mensen zich niet onbeperkt laten onderdrukken.

(3) De Vree's theorie is een poging om de studie van oorlog en vrede binnen het kader te brengen van zo meetbaar mogelijke variabelen, die in systematisch verband met elkaar gebracht worden. Dit moet tot een meer objectieve interpretatie van de werkelijkheid leiden, waarbij ook niet vermoede verbanden tussen verschijnselen aan de dag kunnen treden. Waardevol is in dit verband o.m. De Vree's confrontatie van het 19e-eeuwse statensysteem met de toenemende last aan op te lossen problemen, als gevolg van economische en technische ontwikkelingen (p. 59, 60). Dit neemt niet weg, dat zijn benadering de meer kwalitatieve, op specifieke gebeurtenissen en verbanden gerichte historische analyse niet overbodig maakt. Dit wordt duidelijk, wanneer diepere vragen naar het waarom gesteld worden. Waarom is er op een bepaald tijdstip al of niet sprake van een evenwicht tussen bevolkingsgrootte en economie? Dat is mede afhankelijk van historisch-relatieve, normatief bepaalde opvattingen over de wenselijke welvaart, gezinsgrootte, enz. Waarom werden in een bepaald geval de opbrengsten van de oorlog hoger geschat dan de kosten? De Oostenrijkse regering wilde in 1914 een oorlog tegen Servië, hoewel de regering van dat land gewaarschuwd had voor het gevaar van een moordaanslag op de kroonprins Franz Ferdinand en nadien een internationaal onderzoek toestond. Oostenrijk wilde niet alleen zijn macht op de Balkan vergroten, maar vooral Servië vernederen. Waarom hebben de generaals in 1914 zo optimistische verwachten van de oorlog gehad, hoewel de destijds bekende studie van Bloch een catastrofe voorspelde (p. 163)? Waarom hebben de Duitse politici in 1940 niet gelet op de scepsis van hun militairen (p. 164)? We komen hier ook terug bij de psychologische aspecten van de besluitvorming.

(4) In hoofdstuk 4 neemt De Vree enig gas terug ten opzichte van hoofdstuk 2. In hoofdstuk 2 heeft hij de band tussen de eigenschappen van individuele mensen en de verschijnselen van oorlog en vrede doorgesneden. In hoofdstuk 4 aanvaardt hij een indirecte band. De theorie wordt als volgt geformuleerd, dat men voor het verklaren van oorlog en vrede niet *uitsluitend* een beroep mag doen op 'slechte', resp. 'goede' eigenschappen van mensen. Er ligt een keten van factoren tussen de eigenschappen van de mens en oorlog of vrede.

Deze gedachte moge juist zijn, zij neemt het eigenlijke probleem niet weg, dat oorlog en vrede zich afspelen binnen het kader van de capaciteiten, de mogelijkheden en beperktheden van de mens. De bestudering daarvan is derhalve niet minder belangrijk dan de meer sociologisch-structurele benadering welke De Vree beoefent. Deze kwestie is van praktische betekenis wanneer de vraag aan de orde komt, wat er gedaan moet worden om vrede te bewaren. Voor De Vree is dat een taak van de politiek, die evenwichten moet scheppen of herstellen in nationale en internationale verhoudingen. Dit antwoord is juist, maar partieel. De Vree erkent namelijk in hoofdstuk 4 de invloed van opvattingen en houdingen van mensen. Daarmee geeft

hij impliciet toe dat ook onderwijs en opvoeding inzake vredesvraagstukken nodig zijn. De mensen moeten vertrouwd gemaakt worden met de problemen van de wereldsamenleving, voorbereid worden op verandering, oog krijgen voor het menselijk tekort in het samenleven.

Het probleem is, dat in ons land deze beide benaderingen zijn gepolariseerd. De studie van de internationale betrekkingen enerzijds en vredesbewegingen en vredesonderwijs anderzijds zijn tegenover elkaar komen te staan. Dit is overigens in belangrijke mate een gevolg van het tekort aan structureel denken bij de vredesbewegingen en in het vredesonderwijs. Deze hebben vooral hun heil gezocht in een psychologiserende benadering en het spelen op de emoties en angsten van de doorsnee-burger.

(5) Een laatste kritiek betreft het feit dat De Vree de frustratie-agressietheorie en de relatieve-deprivatietheorie als verklaarders van geweld terzijde schuift en vervangt door zijn theorie van de afweging van kosten en opbrengsten. Zijn argument is, dat beide eerst genoemde theorieën in voldoende mate specifieke voorspellingen mogelijk maken wanneer in concreto gewapend geweld zal worden gebruikt. De Vree erkent evenwel, dat zijn eigen theorie met dezelfde moeilijkheid kampt (p. 64). Ernstiger is, dat hij kennelijk over het hoofd ziet, dat dezelfde verschijnselen door verschillende vakdisciplines met eigen theorieën kunnen worden verklaard. Deze behoeven elkaar niet uit te sluiten, maar kunnen elkaar aanvullen, zoals ook in het onderhavige geval.

Het boek wordt ingeleid met een uitvoerig historisch overzicht van Van der Dennen: 'Theorieën over oorlogsoorzaken'. Omdat het schrijven van een dergelijke bespreking de auteur toch altijd sterke beperkingen oplegt, is het moeilijk kritiek te leveren op de verdeling van de aandacht over afzonderlijke scholen en auteurs. De belangrijkste worden behandeld. Zinvoller is een kritiek op de wijze van behandeling. Van der Dennen heeft de diverse scholen en auteurs naast elkaar gezet. Het bezwaar van deze encyclopedische behandeling is, dat de verschillende theorieën onvoldoende met elkaar in verband worden gebracht en vergeleken. Theorieën over 'de slechte politieke leider' (p. 31) en 'de goede zaak' of de 'grote leider' (p. 35) worden vermeld zonder dat de lezer er op attent wordt gemaakt dat beide soorten theorieën relevant kunnen zijn in een wereld waarin om de meest uiteenlopende redenen en oorzaken kan en kon worden gevochten.

Bij de behandeling van de problematiek van de Club van Rome geeft Van der Dennen geen evaluatie van de resultaten van het betreffende onderzoek tot nu toe. Daardoor blijft zijn tekst steken in een algemene exclamatie over gevaren (p. 21).

Op p. 24 stelt hij dat na 1945 zeer onontwikkelde en zeer hoog ontwikkelde landen het meeste conflictgedrag hebben vertoond. Hieruit zou volgen dat economische interdependentie tot meer conflicten leidt. Maar hebben niet geheel andere factoren een rol gespeeld, zoals de dekolonisatie en de Koude Oorlog?

Van der Dennen concludeert dat het denken over de oorlog eigenlijk al zeer oud is, en dat de polemologie daar weinig aan heeft toegevoegd. Daar staat tegenover dat zijn verhandeling vooral betrekking heeft op geweld buiten de context van de kernbewapening. Men kan niet ontkennen dat de polemologie zich juist op het laatstgenoemde terrein heeft willen begeven. Zij moet dus vanuit dat criterium

worden beoordeeld.

Lezenswaard is het hoofdstuk van Falger: 'Geweld: een natuurverschijnsel?'. Falger concludeert dat er in de mens wel disposities tot gewelddadig gedrag zijn, maar dat deze niet onvermijdelijk tot geweld leiden. Enerzijds waarschuwt hij de optimisten: het gewelddadig gedrag heeft altijd de functie gehad in het uiterste geval gedragsregels heeft altijd de functie gehad in het uiterste geval gedragsregels vast te leggen. Ook in het nucleaire tijdperk zal het nog in veel opzichten deze functie blijven vervullen en niet gemakkelijk uit te bannen zijn. Maar hij keert zich ook tegen doemdenkers en tegen opvattingen als die van Lorenz, volgens welke de vrede slechts gewaarborgd is als de mens zijn energie kan richten op ruimtevaart en andere uitdagingen. Hij acht het mogelijk, dat de mens in gaat zien, dat het geweld weliswaar in het verleden kan hebben bijgedragen tot het overleven, maar dat het geweld van de kernwapens het overleven bedreigt.

Het zou verhelderend zijn geweest, als Falger meer expliciet zou zijn ingegaan op de antropologische evaluatie van de ethologie. Volgens de ethologie heeft het menselijk gedrag wortels in biologische karakteristieken van de mens, met inbegrip van zijn biologische voorgeschiedenis. Maar het feit, dat de mens een met verstand en wil begaafd wezen is, impliceert een distantie ten opzichte van elke simpele natuurlijke wetmatigheid. De mens kenmerkt zich door vrijheid en gebondenheid. Dat maakt de bewijsvoering voor de ethologie zeer moeilijk. Voor zover biologische disposities in zijn gedrag tot uiting komen, geschiedt dit vaak op een veel gecompliceerder manier dan bij andere levende wezens. Zelfs kan de mens een beeld van zichzelf ontwerpen, waarin voor agressief gedrag, althans voor natuurlijk bepaald agressief gedrag geen plaats is.

Maar afwezig geachte disposities kunnen zich op onverwachte wijze uiten, bijv. door de felheid van vredesduiven, of de verbale agressiviteit van politici. Strijd om grondgebied en hiërarchie komt in de menselijke samenleving niet minder voor dan bij de dieren, maar in veel gecompliceerder vorm, tot in het niet meer functionele toe en vaak gekleed in het gewaad van een controverser om recht en ethiek.

Door meer expliciet de relatie tussen biologische analyse en de factor mens aan de orde te stellen, kan de ethologie zich zowel inhoudelijk als maatschappelijk sterker maken.

Hoofdstuk 6, 'Geweld binnen de staat', van Koen Koch is een kritiek op 'oppervlakkige democratiseringstheorieën', of 'ontploffingstheorieën' van de revolutie. Volgens deze breekt een revolutie uit als de ontevredenheid van de massa's een bepaald niveau heeft overschreden. Hij wijst er op, dat de meest onderdrukkende regimes vaak een lang bestaan hebben. 'Waar het steeds weer op aan lijkt te komen, is niet de steun van de meerderheid van de bevolking, of het ontbreken ervan ten gevolge van massale ontevredenheid, maar op de houding van de politiek machtige en gemobiliseerde groepen in de samenleving' (p. 139). Deze formulering gaat waarschijnlijk te ver. Zou een revolutie mogelijk zijn als de massa's tevreden zijn en alleen de elites niet?

Een tweede kritiek op Koch betreft zijn onjuiste weergave van de relatieve-deprivatietheorie van Gurr. 'Al deze varianten van de ontploffingstheorie kunnen als volgt worden samengevat: naarmate de maatschappelijke omstandigheden

ellendiger zijn, c. q. de relatieve deprivatie groter is, zal de kans op intern geweld toenemen en dit geweld zal uitgeoefend worden door juist degenen die er het slechtst aan toe zijn, c. q. zich het meest gedepriveerd voelen' (p. 136). Kennisname van Gurr's eigen uiteenzettingen (bijv. in I. K. Feierabend, R. L. Feierabend and T. R. Gurr: *Anger, Violence and Politics*; New Jersey, 1972, p. 31 e.v.) wijst anders uit. Gurr onderkent dat niet alleen rekening gehouden moet worden met de relatieve deprivatie als zodanig, maar ook met een groot aantal politieke en maatschappelijke factoren die geweld kunnen bevorderen, toelaten, dan wel bemoeilijken. Rekening houdend met het effect daarvan onderscheidt hij verschillende vormen van geweld, waarbij de onderste lagen van de bevolking het veelal niet verder brengen dan reactief geweld in de vorm van rellen en oproer, terwijl het meest effectieve geweld open staat voor de minder gedepriveerden: de groepen die dichter bij de machtselites staan, of er zelf deel van uitmaken.

In hun bijdrage over wapenwedlopen stellen Houweling en Siccama terecht, dat het zinloos is de actie-reactietheorie van de wapeningswedlopen en de zg. militair-industrieel-complextheorieën als alternatieven te zien. Staten bewapenen zich om zich te beschermen tegenover de buitenwereld. Daarbij blijft evenwel de vraag relevant, welke andere invloeden het defensiebeleid bepalen. Er is immers verschil van opvatting mogelijk over de gewenste aard en hoogte van de defensie-inspanning. Het IKV staat tegenover de regering; de Freeze campaign tegenover de Committee on the present danger. Het is jammer, dat Houweling en Siccama niet de gelegenheid hebben aangegrepen om op de invloed van andere factoren te wijzen, w.o. met name de techniek en de tendensen naar multipolariteit in het statensysteem.

Vroeger hadden wapeningswedlopen eerder een lineair verloop. Legers werden tegenover legers gesteld, schepen tegenover schepen. In de moderne tijd is er sprake van een voortgaand proces van accumulatie van de bewapening, met tendensen naar een exponentieel verloop. Tegenover de ICBM is de ABM ontwikkeld. Tegenover de ABM en ter verhoging van de trefzekerheid van de raketten is het zg. MIRV-en ontwikkeld, waarbij een raket een aantal onafhankelijk richtbare ladingen krijgt. De wedloop tussen offensief en defensief heeft zich uitgebreid tot in de ruimte. Telkens doen zich onverwachte gevaren van destabilisatie voor, die de inspanningen weer opdrijven. Het MIRV-en is in de VS op beperkte schaal ingevoerd om een wedloop in de ABM te vermijden. Maar mede door de reactie van de Sovjet-Unie werd het een destabiliserende ontwikkeling. De waarnemings-satelliet is van belang voor de controle op wapenbeheersingsakkoorden, maar zij is ook een potentieel hulpmiddel geworden bij het uitdelen van een eerste klap.

Het verifiëren van wapenbeheersingsakkoorden is technisch veel moeilijker geworden. Overeenstemming over effectieve controlemaatregelen vereist dus een hogere mate aan politieke overeenstemming tussen de betrokken landen. Zolang daar niet aan kan worden voldaan, gaat de accumulatie van de bewapening maar al te gemakkelijk door. Van belang is daarom ook de vraag, welke landen zich verzetten tegen inspectie ter plaatse, en waarom.

De multipolariteitsfactor werkt als een vermenigvuldiger in het proces van de wapeningsaccumulatie. Zij kan grote problemen oproepen voor de toekomst.

De militaire macht van de supermachten heeft de naijver opgewekt van de andere landen. Naast de kleinere kernwapenlanden Engeland, Frankrijk, China en Israël zijn er zeker een twintig landen die op zijn minst de optie open willen houden om kernmacht te kunnen worden. En er is een algemene wedloop om geavanceerde conventionele wapens. Maar de grotere mogendheden willen weer een voldoende voorsprong in bewapening op de andere landen houden. De hieruit resulterende machtsverschillen roepen zowel problemen op binnen de militaire allianties, als tussen Noord en Zuid. Zonder een algemene politieke overeenstemming over de verhoudingen in de wereld blijft een algehele afremming van de bewapening echter buiten bereik.

In de polemologische literatuur blijft met name de eigen invloed van de factor techniek onderbelicht ten opzichte van de militair-industrieel-complex-theorieën. Houweling en Siccama zijn echter evenmin op de hier besproken factoren ingegaan en hebben daarmee een kans laten liggen.

Onduidelijk blijft in de bijdrage van Houweling en Siccama hoe zij over de oorlogsvoorkomende rol van de conventionele bewapening denken. Op p. 196 stellen zij: 'Voor de periode waarin uitsluitend sprake was van conventionele wapens, lijkt voor de stelling dat bewapening oorlog verhindert, weinig steun aanwezig'. Dit wordt even later anders geformuleerd: 'Voor het overige zijn er slechts aanwijzingen dat van een conventionele bewapening geen oorlogsvoorkomende werking uitgaat' (p. 196). Tenslotte stellen zij op p. 199 dat internationale crises de voornaamste oorlogsveroorzakende factor zijn en dat van wapeningswedlopen zelfs een geringe de-escalerende werking uit kan gaan. Deze laatste stelling is in strijd met de eerste. De werkelijkheid is, dat van de conventionele bewapening een zekere mate van oorlogsvoorkomende werking is uitgegaan. Deze is in een aantal gevallen zeer duidelijk aantoonbaar. Zo is Nederland tussen 1815 – of als men wil: 1830 – en 1940 voor oorlog gespaard gebleven, dank zij het Europese evenwicht. Maar de conventionele wapens hebben niet een zo hoge mate van oorlogsvoorkomende werking gehad als tot op heden de kernwapens.

Het hoofdstuk 12 van Leurlijk: 'Hoofdpijnen van het Nederlandse defensiebeleid' is een technisch zeer goed geschreven tekst, waarin uiteengezet wordt welke invloed de verandering van de Nederlandse buitenlandse politiek na 1945 op het defensiebeleid gehad heeft. Deze bijdrage mist echter actualiteit. In een studie, geschreven ruim dertig jaar na het tot stand komen van de NAVO, in een periode van heftige polarisatie rond defensie, zou men op zijn minst enkele bespiegelingen over de toekomst van de Nederlandse defensie verwacht hebben, in het licht van een geactualiseerde evaluatie van de politieke en strategische verhoudingen.

Hoewel het boek in de inleiding gepresenteerd wordt als een bundel empirische studies over oorlog en vrede, is het een publikatie met een politieke boodschap. Al wordt deze niet overal uitgesproken en niet door alle auteurs gelijkelijk gedeeld, zij is onmiskenbaar. Vooral De Vree neemt afstand van de polemologische benadering, die juist door het problematisch stellen van de oorlog de basis is geworden voor een sterke maatschappelijke druk tegen defensie. De hoofdstukken 2 en 4 stellen daar de plicht tot realisme tegenover (p. 65, p. 105). Het debat met de polemologische benadering wordt echter niet voldoende doorgediscussieerd, zo-

dat hier en daar de diepere betekenis van het gestelde kan ontgaan aan degenen voor wie het boek vooral bestemd is: studenten en andere beginnende lezers.

Het eindoordeel kan positief zijn, maar met voorbehoud. Het boek kan een waardevolle bijdrage aan de Nederlandse literatuur over oorlog en vrede worden, als het op een aantal punten wordt gepreciseerd en bijgesteld en indien een tekst wordt opgenomen waarin de bijdragen van de verschillende auteurs met elkaar in verband worden gebracht.

Enkele bijdragen zijn in deze kritiek onbesproken gebleven, niet omdat zij niet interessant zouden zijn, maar omdat zij een minder markante plaats innemen in de algehele opzet van het boek en eerder een uitwerking of toepassing vormen van de theorie van De Vree, dan wel omdat de commentator niet op problemen is gestuit welke bespreking hij onmisbaar achtte.

P. J. Teunissen

J. David Singer (ed), **The correlates of war: I Research origins and rationale**, New York etc., The Free Press, 1979, 373 blz. + bibliografie

'To the extent that decisionmakers are misinformed, but believe that they know a given set of factors or a given correlational principle, they may act with confidence, yet end up in disaster'.

Voor zover vaststelbaar voor een buitenstaander, lijkt de bovengeciteerde uitspraak van Singer een goede samenvatting te zijn van de drijfveren van diens professionele activiteit als hoogleraar in de leer der internationale betrekkingen aan de Universiteit van Michigan. Dit boek, een bundel van 15 reeds eerder gepubliceerde artikelen en onderzoeksrapporten, doet verslag van de wijzen waarop Singer zich heeft ingespannen de kwaliteit van de politieke besluitvorming te verbeteren. Eerst als een min of meer 'liberal'-georiënteerd auteur over actuele beleidsproblemen in de Amerikaanse buitenlandse politiek. Vervolgens als sociaal-wetenschappelijk onderzoeker van het dreig-oorlog systeem, de interstatelijke component van de internationale orde. Dit boek bevat van beide activiteiten voorbeelden. De schrijver heeft het materiaal van dit boek in 7 categorieën onderverdeeld. De artikelen in elke categorie illustreren een bepaald thema uit Singers werk, zoals zijn normatieve uitgangspunten, beleidsvoorstellen, indexconstructie en hypothesetoetsing. Op het eerste gezicht lijkt het streven de wereld te verbeteren door de geesten der besluitvormers te verlichten zo gek nog niet. De internationale politiek is immers bij uitstek een gebied waar zelfs uit de goede bedoelingen van sommigen rampen voor iedereen kunnen voortvloeien. Bovendien is in het recente verleden genoegzaam gebleken dat besluitvormers ruimschoots gebruik maken van mogelijkheden om in de internationale relaties onheil te stichten. Toch is dit boek ook een verslag van teleurstellingen. Elementen van teleurstelling zijn te vinden in sommige van de inleidingen die de auteur schreef ter gelegenheid van de uitgave van zijn werk in boekvorm. In Singers geval heeft teleurstelling geleid tot

een min of meer ingrijpende heroriëntatie van de eigen werkzaamheden, n.l. van de rol van beleids criticus naar die van sociaal-wetenschappelijk onderzoeker. Toch is er voor hem geen reden zich te generen over zijn bijdragen uit de vroegere periode, al vonden zijn ideeën 'few takers in the US government'. Soms lijkt het alsof de tijd heeft stilgestaan. Dit is bij voorbeeld het geval met Singers verhandeling naar aanleiding van het verschijnen van Kahns *On Thermonuclear War* (hoofdstuk 5, blz. 91 e.v.). Deze beschouwing kan zonder ingrijpende herziening opnieuw worden gepubliceerd, maar dan als een kritiek op het (opnieuw) opduiken van counterforce-ideeën in het Amerikaanse nucleaire beleid. Singers verhandeling over de ontbinding van de blokken in Oosten West, geschreven in 1963, is evenmin verouderd. Ook wanneer men de mening is toegedaan dat hierdoor de vrede in de wereld niet zal worden bevorderd, is herlezing van deze verhandeling aanbevolen. Singers 'policy proposals' van weleer bevatten twee elementen die in de Amerikaanse hoofdstad niet immer op een gewillig oor mochten rekenen, n.l. (1) de stelling dat de Sovjet-Unie legitieme veiligheidsbelangen heeft, en (2) de stelling dat het Amerikaanse militaire beleid soms elementen bevat die door de Russen terecht als een bedreiging worden ervaren. Al hebben de Russen nu minder te vrezen dan in het begin van de jaren '60, de veranderde krachtsverhoudingen hebben deze stellingen niet overbodig gemaakt. Zo duidt het hameren van de regering Reagan op economische sancties tegen de Russen vanwege hun belegering van Polen – waar generaals de macht grepen teneinde zichzelf en de bevolking te vrijwaren van het zoveelste Katyn (1830; 1863; 1939-'41) – niet op een diep respect voor de blok grens als een brandmuur tussen de beide machtssferen. Evenmin lijkt het Amerikaanse aandringen bij de Russen een groter deel van hun langeafstandswapens op onderzeeboten te plaatsen, en zo de stabiliteit van de afschrikking te vergroten, verenigbaar met het groeiend Amerikaanse vermogen onderzeeboten te bestrijden. Ondanks kritiek op de Amerikaanse politiek in een periode waarin dit nog geen mode was, is Singer toch nimmer als een 'darling of the left' door de academische wereld gegaan. Singer als data-freak lijkt ook weinig geschikt voor deze rol. En hebben diepe denkers, zoals bij ons de Groninger polemoloog Röling, 'de methode van het tellen en meten' niet 'als het gevaar van de sociale wetenschap' aan de kaak gesteld? Bij progressieve mensen valt evenmin veel bijval te verwachten voor Singers uit 1958 daterende waarschuwing dat de stabiliteit van de afschrikking ook bedreigd wordt in geval van een 'loss of nerve' die tot één van de beide blokken beperkt blijft (blz. 29). De moeite van het herlezen waard is zeker ook hoofdstuk 4 over escalatie en gedragsbeheersing in internationale conflicten. Singer zet hier vakkundig uiteen hoe het streven van politici naar succes in thuiswedstrijden de bevolking op verlies in de internationale wedstrijd komt te staan. Een goed voorbeeld van deze situatie levert het Amerikaanse Vietnambeleid sinds de Tweede Wereldoorlog. Nadat vanaf de regering-Truman het anti-communisme er bij de bevolking met succes was ingeramd, konden scherpslijpers en opportunisten beleidsveranderingen tegehouden, zelfs nadat de eenheid in de communistische wereld zo zichtbaar schipbreuk had geleden op de eilandjes in de rivier de Oessoeri. De lotgevallen van de Keynsiaanse economische politiek sinds de Tweede Wereldoorlog illustreren overigens dat dit soort dilemma's geenszins tot de buitenlandse